

Валентина Тихоша

(Херсон)

СЕМАНТИКО-СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЛЕКСИКИ ЛІТЕРАТУРНИХ БАЙОК ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті досліджуються семантичні та функціональні особливості лексики українських байок ХІХ століття.

Ключові слова: *лексика, семантика, стиль, експресивність, байка, текст.*

In the article is researched semantic and functions peculiarities lexemes in the Ukrainian fables XIX century.

Key words: *lexic, semantics, style, expressiveness, fable, text.*

В Україні жанр байки має давню і багату традицію. Ще у шкільних риториках і поетиках ХVІІ – ХVІІІ століть – Митрофана Довгалевського, Феофана Прокоповича, Георгія Кониського, Тимофія Колісниченка – зустрічаємо чимало байок навчального призначення. Досить плідно виступав у цьому традиційному жанрі видатний український філософ Григорій Савич Сковорода. Його знамениті “Басні Харковськія”, створені на цілком життєвій основі, були справді видатним й оригінальним явищем в українському письменстві. Вони підсумували здобутки давнього байкарства, але й започаткували нову, літературну байку ХІХ століття.

Серед українських байкарів нового письменства заслуговують на увагу постаті П.Білецького-Носенка, П.Гулака-Артемівського, Л.Боровиковського, Є.Гребінки, Л.Глібова, М.Старицького, Б.Грінченка.

Твори їхні з літературного боку розглядалися досить детально у працях Б.Деркача, В.Косяченко, А.Деко, А.Деркача, І.Франка, Н.Яценко та ін.

Але лексичний і граматичний аналіз байок практично відсутній, лише побіжно згадуються окремі елементи у шкільних підручниках.

Тому запропонована в статті тема актуальна і потрібна.

Мотиви байок періоду ХІХ століття досить різноманітні. Автори не уникають суспільних тем і важливих проблем сучасності: саркастично викривають поміщицьку сваволю, несправедливість судів, хабарництво чиновників, неробство, чванливість багатіїв, лестощі, скупість, зазнайство, пияцтво тощо. Теми важливі й актуальні і в наш час, тому ці твори не втратили своєї мистецької цінності. Джерелами байок був український фольклор. Названі письменники добре знали побут і мову народу й використовували багатство експресивних стилістичних засобів народної мови для реалістичного зображення суспільних явищ.

Для багатьох байок характерний такий художній фольклорний засіб як зачин, який був поширений в усних переказах та казках. Особливо часто до таких зачинів вдаються Є.Гребінка: “Колись то врем’ячко бувало”, “Було то восени вже пізно” (“Вовк і Огонь”), “От сих різдвяних свят, до самої Меланки” (“Школяр Денис”), Л.Глібов: “Весною Чижик молоденький ...” (“Чиж та Голуб”), “За тридев’ять земель, у тридесятім царстві Та в іншим государстві...” (“Троеженець”), М.Старицький: “До селянина восени У північ злодій навісний Забравсь до хижі...” (“Селянин у біді”), “Зібралась раз якось на влови звірина...” (“Зайко на вловах”).

Зв’язок з народним побутом виражається у частому вживанні байкарями експресивних побутових виразів:

1. Всім молодим – *гарбуз як тут...*

І сей з другими парубками

Гарбуз і зхрумав, неборак
(Є.Гребінка “Полтава”).

2. Йовтух, Нечипір і Охрім
Пішли од неї з *гарбузами*
(Л.Боровиковський “Вибір женихів”).

Здавна фразеологізм “дати гарбуза” означає відмову дівчини одружитися з тим, хто прийшов її сватати. Іноді відмовляння передається тим, що дівчина просто відмовчувалась:

Й на залицяння молодих,
Забаскаличившись, мовчала (Там само).

Народні вислови (навіть зниженого звучання) у байках XIX століття – звичайне явище.

1. *Розсатаніли* пси, гвалтують із повітки,
Щоб *подлатать* злодюзі *литки*
(М.Старицький “Вовк на псарні”).

2. *Щоб луснув я, щоб я до вечора сказився,*
Коли не поведу на шибеницю всіх
(Є.Гребінка “Грішник”).

Широко вживана у творах цього жанру просторічна побутова (іноді лайлива) лексика надає висловленню образності, яскравої колоритності:

1. Примушено! *Ну, люті вороженьки,* –
До здобичі, – *дуванити раденькі!*
(М.Старицький “Зайко на вловах”).

2. Гай, гай! Нема ніде пугтя
І *чортибатька* – як життя
Волочиться...
(М.Старицький “Собача приязнь”).

3. – Цить, – каже кум, – *я не збрешу;*
Не торохти, сховай слова завзяті,
Скажу я нищечком, бо *піч у хаті...*
(Є.Гребінка “Сила”).

У байках часто трапляються експресивні вирази: “з глузду звів”, “баньки повітрішали”, “пиндючить пір’я біле”, “дурний, дурний”, “на весь рот кричиш”, “Орел ушкварив на ягня”.

Лексика зниженого звучання, зокрема лайлива, є засобом підкреслення негативних рис образу. У творах Євгена Гребінки читаємо:

Усі мовчать. Гай-гай, які *шолопаї!* (“Рибалка”).

2. На річці тій жили батьки мої
І *панства чортів* тиск... (Там само).

3. Бо по Сулі – *чорти б їх мучив матір* –
Пливуть хлівці, стіжки, діжки, усякий крам... (Там само).

4. Чого ти так мене, *паскудо,* в боки пхаєш?
 (“Будяк да Конопляночка”).

Часто вживаними у байках XIX століття є загальнонародні епітети, які характеризують тяжку долю селян, дають негативну оцінку недолікам людей у поведінці, діях: 1. “*Лиха* годинонька моя!”

2. “У їх було *велике* горе” (Є.Гребінка “Полтава”).

3. І люди є такі – *дурні,* та ще й *уперті:*
Родилися в ярмі, в ярмі хотять і вмерти.
(В.Самійленко “Господар і віл”)

4. *Баский* та *ситий* Кінь жив у панів
(Б.Грінченко “Кінь та воли”).

Змальовуючи картини природи, байкарі використовують постійні епітети: “синєє море”, “буйнії вітри”, “чорнії гори”, “темная нічка” (Є.Гребінка), “люті воріженьки”, “справедливий люд”, “день хороший та ясний”, “вітер-ласкавець”, “серденько м’яке” (М.Старицький), “красні гори”, “літа молодії”, “темний бір” (І.Верхратський). Яскраві пейзажі допомагають змалювати ще й фольклорно-пісенні метафоричні вислови:

*Заграло, запінилось синєє море,
І буйнії вітри по морю шумлять,
І хвиля гуляє, мов чорнії гори
Одна за другою біжать* (Є.Гребінка “Човен”).

Різноманітним порівнянням як засобам образності й емоційності у байках відводиться значне місце, образи, створені за допомогою порівнянь, взаємно один одного доповнюють. Здебільшого порівняння починаються словами *мов, як, ніби*. Для передачі краси, молодості, здоров’я, сили, бадьорості дійових осіб автори використовують народні порівняння з квітами, деревами, явищами природи:

1. Була та дівка *як калина*.
Сама білесенька *як сніг*...
А щічки й губки червоненькі...
Оті *два яблучка повненькі!*
(Л.Боровиковський “Вибір женихів”).

2. А проклятущий хміль, *як рута*, зеленіє.
3. Або і возний сам червоний, *ніби квітка* (Є.Гребінка “Рожа да Хміль”).
4. І божий мир, *як маківка*, цвіте (Є.Гребінка “Сонце до Хмари”).

Вибір рослин для порівняння вказує на позитивну характеристику дійових осіб байки.

Порівняння з живими істотами (птахами, тваринами, гадами) використовується як художній засіб для поглибленої характеристики негативних образів:

1. Дрижить, *як мокрий тхір*, зубами знай цокоче
(Є.Гребінка “Вовк і Вогонь”).

2. Вкруги тебе все вічний мрак,
Зарившись, *нидиш, як той гробак*
(П.Білецький-Носенко “Рись да Кріт”).

3. Отак зависливі люди
(Вони є всюди!):

Якщо завидно їм – куди!
Брехати, *мов собаки*, стануть...
(М.Устиянович “Прохожі та собаки”).

Складовою частиною мовної палітри байок XIX ст. є народні прислів’я та приказки, які використовують для посилення соціального змісту. Вони можуть вживатися або дослівно, або в авторському варіанті. Так, наприклад, мораль байки Є.Гребінки “Школяр Денис” побудована на прислів’ї “Пани б’ються, а в мужиків чуби тріщать”. Автор подає свій варіант:

*Як тільки пан із паном зазмагався,
Дивись – у мужиків чуприни вже тріщать...*

Леонід Глібов також вдається до авторської інтерпретації народних прислів’їв та приказок. Наприклад: “Рука, як кажуть, руку миє” (“Зозуля і півень”), але частіше використовує прислів’я без змін:

1. “Не плюй в колодязь: пригодиться
Води напиться” (“Лев та Миша”).
2. А та: ніколи не хвались,
Поки гаразд не зробиш діла (“Синиця”).
3. Як не піймав, то й не кажи, що злодій (“Купець та Миші”).
4. Дурний порядок – дурне й діло (“Вередлива дівчина”).

5. А треба пам'ятать:

Хто вище злізе – дужче пада (“Будяк і Васильки”).

6. Давним давно мовляють люде:

Що добренько роби, то добре й буде (“Ластівка й Шуліка”).

Окремі вирази байок, узяті з народних джерел, пішли знову як приказки, стали крилатими:

1. Дурний! дурний! а в школі вчився (Є.Гребінка “Зозуля та Снігир”).

2. Прийшлося із голоду

Хоч у кулак трубить (там само).

Майстерно використовуючи народну фразеологію, байкарі досягають виняткової виразності, стислості, гостроти, влучності мовних зворотів:

1. Що, може, плаче бідна мати

Та побивається, як *рибонька об лід* (Л.Глібов “Вовк та Ягня”).

2. Так налякав усіх людей,

Що більше вже ніхто із *глузду не скрутився* (Л.Глібов “Троєженець”).

3. Один на одного знай *зуби вискала*

Ошукує, дере...

І рад би в ложці утопити... (М.Старицький “Собача приязнь”).

Письменники, як правило, наділяють дійових осіб байок українськими національними рисами, показують їх у звичній побутовій обстановці. Характеристики теж подаються з народного погляду, тому й рясніють народно-побутовими висловами. Наприклад, у байці Євгена Гребінки “Грішник” цар характеризується такими суто народними виразами:

1. А цар був, мабуть, *не макуха*,

Розлютовався він, і *злість його взяла*.

2. Цар грізно загукав і *люльку став палить*.

І в *люльку пхав вогонь*, і люлька гасла в роті.

Такі вислови надають образу гумористичного забарвлення.

У ряді байок спостерігаємо використання певної термінології, особливо, коли викривається царсько-поміщицький суд з його чиновницько-бюрократичним апаратом. Так, Є.Гребінка у байці “Ведмежий суд” вживає слова, характерні для судових установ того часу: “суддя”, “підсудки” (“Суддею був Ведмідь, Вовки були *підсудки*”), “бумагу” (“Лисичка подала у суд таку *бумагу*”), “опреділили”, “приказали”, “понеже” (“І так *опреділили* і *приказали* записать: *Понеже* Віл признався попелястий...”).

Старослов'янізм “**понеже**” у загальному контексті перетворився на канцеляризм і став художнім засобом сатиричного змалювання суду і викриття його несправедливих ухвал.

Іван Франко, використовуючи у своїх байках суспільно-політичну лексику, висміює так звані “демократичні” вибори до парламенту.

У байці “Звірячий парламент” він пише:

Надоїло самовладно Львові панувати

Довелося *volens – nolens конституц'ю* дати.

Лексеми: “парламентарно”, “вибори”, “послами”, “у спілці”, “соймове віче”, “Лис Микита був *маршалком*”, “Носоріг був *віце*”, “Медвідь-Заласький мав *верховну владу*”, “чесне *собрание*” – передають суть “демократії”, за якої “Вівці, що найбільшу в краю представляли масу” мусили вибрати “Вовків послами, що прибігли “з лясу”, А лиш трьох зі свого роду...” Вони доходять висновку, що “– От, бач, штука! Конституц'я із Вовками в спілці!” Суспільно-політична лексика дала можливість авторові висміяти антинародні вибори до австрійського сейму.

Вражає багатство дієслівної та іменникової синоніміки у байках XIX століття. У синонімічних рядах знаходимо: а) власне синоніми, тобто слова близькі за значенням, які легко усвідомлюються як синоніми й поза контекстом; б) текстуальні синоніми, тобто

слова, які набувають синонімічного значення до інших слів лише у певному контексті, у певних ситуаціях їх вживання; в) фразеологічні сполучення, що виступають синонімами до окремих слів.

Найширше представлена у байках дієслівна синоніміка. Великий синонімічний ряд об'єднується навколо дієслів *говорити* – *казати* часто з певними відтінками у значенні. На матеріалі байок Є.Гребінки простежимо розвиток синонімічного ряду цих дієслів. Як нейтральні з експресивно-емоційного погляду дієслова *говорити* – *казати* менш вживані:

1. Скажи мені будь ласкав, тату... (“Ячмінь”).
2. Так дядькові казав небіж... (“Соловей”).
3. Віл щось почав був *говорить* (“Ведмежий суд”).

У цьому синонімічному гнізді автор частіше вживає дієслова розмовної мови, оскільки байка – жанр розповіді, вимагає слухача й оповідача – людину, близьку до народу:

а) **балакати:**

1. Звичайно за словом *балакали* по слову (“Сонце да вітер”).
2. Один *балакає* на сотні язиках (“Рибалка”).

б) **гомоніти:**

1. А Верша *гомонить* на дні (“Верша та Болото”).
2. – Хіба оцей біляк вас з глузду звів? –
Один гусак *загомонів*. (“Лебідь і Гуси”).
3. *Загомонів* народ, почувши гріх великий (“Грішник”).

Дієслово *загомоніти* частіше вживається для передачі мовлення великої кількості людей.

в) **цокотіти** (в значенні швидко, захоплено, дзвінко говорити) вказує на неорганізоване, хаотичне, нелогічне мовлення:

1. Сластьони шкварились, сідухи *цокотіли* (“Могиліні родини”).

г) **джеркотіти** (“говорити голосно, нерозбірливо”).

1. Все тямлять, *джеркотять*, як гуси, по-німецьки (“Рибалка”).

д) **ворчати, заворчати** (у значенні “сердито бурмотати”, виявляючи незадоволення):

1. Мірошник *заворчав* і рукавом махнув (“Мірошник”).

ж) **обрізати** (у переносному значенні – різко і коротко відповісти):

1. Мабуть, що упада їй діду одвічать,
Як сивому Степу *одрізали* Утята. (“Утята да Степ”).

У цьому синонімічному ряду виступають і фразеологічні сполучення:

а) **згуторити мову:**

Із вітром Сонечко *розгуторило мову* (“Сонце да Вітер”).

б) **городити небилицю:**

Оце *городять небилицю!* (“Соловей”).

в) **бальяндраси точити:**

Хто *бальяндраси точить* дівці (“Варена”).

г) **до уст донести:**

Мені *до уст* сьогодні *донесли*... (“Грішник”).

У синонімічному ряду до слів *іти* – *ходити* у байках використано дієслова *мандрувати, почвалати, попхатись, швендяти, поплестися, почухрати, майнути, ушкварити, шаснути, шмигляти, шатнути*:

1. Вернувсь Мірошник наш додому,
До церкви прямо *почухрав* (“Мірошник”).
2. Про диво сеє як почули,
То люди зараз в степ *майнули* (“Могиліні родини”).
3. Здихнув Рибалочка й назад *поплівсь* (“Рибалка”).
4. І красти бублики *шатнули* школярі (“Могиліні родини”).

5. Отара ж попастись *попхала* навмання (“Ворона і Ягня”).

Іменникові синонімічні ряди обмежені здебільшого двома-чотирма синонімами. До іменника *батько* автор добирає синоніми *тато, отець*:

1. Скажи мені, будь ласкав, *тату* (“Ячмін”).

2. Та як Марусенька знесе,

Коли про смерть *отця* почує (“Полтава”).

До іменника *мати* подаються синоніми із суфіксами пестливості *матінко, матуся, ненька*:

1. Перед очима Твоїми *матінка* твоя (“Полтава”).

2. Під ним рано й вечір *матуся* квилить (“Українська мелодія”).

3. І думає дочка, схилившись до *неньки* (“Маруся”).

Перелік дієслівних й іменникових синонімічних рядів можна продовжити. У творах байкарів представлені синонімічні ряди інших частин мови, що свідчить про багатство української розмовної мови, пильну увагу письменників до образності колоритної, експресивно-емоційної мови народу, їх постійну турботу про закріплення здобутків народної мови в літературній мові.

ЛІТЕРАТУРА

1. Байки в українській літературі XVII – XVIII ст. – К.: Дніпро, 1963. – 113 с.
2. Історія української літератури: у 8-и томах. / Ред. колегія: Б.С.Буряк, О.Є.Засенко, С.Д.Зубков, Є.П.Кирилюк (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1968. – Т.3. – С.284 – 296.
3. Українська байка / Упоряд. Б.А.Деркач, В.Т.Косяченко. – К.: Дніпро, 1983. – 463 с.